

Pilnutin#s demokratijos projekto vientisumo problema

Peluritis, Laurynas

Pilnutin#s demokratijos projekto vientisumo problema

Politologija, vol. 103, núm. 3, 2021

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694874077001>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.103.1>

Pilnutinės demokratijos projekto vientisumo problema

The Problem of Integrity of the Integral Democracy Project

Laurynas Peluritis lpeluritis@gmail.com

Mykolo Romerio universiteto, Lietuonia

Politologija, vol. 103, núm. 3, 2021

Vilniaus Universitetas, Lithuania

Recepción: 08 Agosto 2021

Aprobación: 29 Noviembre 2021

DOI: <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.103.1>

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694874077001>

Summary: Straipsnio tema – Stasio Šalkauskio, Antano Maceinos ir kitų Lietuvos tarpukario ir išeivijos katalikų intelektualų kurtos pilnutinės demokratijos koncepcijos svarbiausieji principai. Nagrinėjama pilnutinės demokratijos idėjų genezė ir raida tarpukario Lietuvoje, Antrojo pasaulinio karo, okupacijų, totalitarinių režimų bei išeivijos patirties įtaka šiai koncepcijai. Pilnutinės demokratijos, organiškios valstybės ir nepasaulėžiūrinės politikos projektai apžvelgiami istoriniame ir intelektualiniame savojo laiko kontekste, pradedant nuo idėjos ištakų ir organiškiosios valstybės koncepcijos konteksto. Antrojoje straipsnio dalyje apžvelgiamos svarbiausios prielaidos ir idėjos, apimančios visą projektą nuo 1936 m. organiškios valstybės koncepcijos iki 1954–1955 m. paskelbtų pilnutinės demokratijos idėjų. Galiausiai žiūrint į šių dviejų koncepcijų esminius skirtumus ryškinama pilnutinės demokratijos projekto esmė ir svarbiausieji bruožai.

Keywords: Antanas Maceina, pilnutinė demokratija, Lietuvos filosofijos istorija, Lietuvos politinė mintis.

Abstract: The topic of this paper is the most important principles of the concept of integral democracy created by Stasys Šalkauskis, Antanas Maceina and other Lithuanian interwar and post-war exodus intellectuals. The genesis and development of the ideas of integral democracy in interwar Lithuania are analyzed, also the influence of the experiences of World War II, occupations, totalitarian regimes and living in exodus on this concept. The projects of integral democracy, organic state and non-worldview politics are reviewed in their historical and intellectual context of Lithuania and the Lithuanian diaspora in exodus, starting from the origins of the idea and the concept of the organic state, also the most important criticism of it. The second part of the paper reviews the most important assumptions and ideas that unite the whole project from the 1936 concept of the organic state to the 1954–1955 ideas of integral democracy. Finally, looking at the fundamental differences between the two concepts the essence and key features of the project of full democracy are highlighted.

Keywords: Antanas Maceina, Organic State, Integral Democracy, History of Lithuanian Philosophy, Lithuanian Political Thought.

Įvadas

Pilnutinė demokratija¹ ir jos intelektualinės ištakos² bei kontekstai – pastarąjį dešimtmetį lietuviškoje akademiniėje erdvėje ganėtinai išsamiai nagrinėta tema³. Atrodo, kad apsvarstyti visi klausimai, įvardytos ir išanalizuotos visos problemos, tad pagrįstai kyla klausimas – ar verta toliau šia kryptimi dirbti? Argumentuoti už šios temos tolesnį tyrinėjimą galima iš dviejų perspektyvų. Pirma, ligšioliniai tyrimai pasižymėjo daugiausia istoriniu-apžvalginiu pobūdžiu, o kritinę ir aktualizuojančią interpretaciją nukeldavo vėlesniam laikui ar tik punktyriškai pateikdavo

galimas jos kryptis⁴. Antra, turint prieš akis šio politinės minties projekto raidos visumą ir sukant antrą hermeneutinį tyrimo ratą, į paviršių gali iškilti kiti pilnutinės demokratijos koncepcijos aspektai, kurie iki tol neatrodė esminiai ar verti dėmesio. Imantis šio antrojo tyrimų aspekto galima klausti: ar esama rimtų skirtumų tarp pilnutinės demokratijos ir jos pirmtakės organiškiosios valstybės koncepcijos? Gal net, ar organiškoji valstybė ir pilnutinė demokratija laikytinos to paties politinės minties projekto dalimi?

Taip klausti galima todėl, kad ligi šiol pilnutinės demokratijos politinis projektas dažniausiai pristatomas kaip išbaigimas tų politinių idėjų, kurios pasirodė dar tarpukario Lietuvoje 1936 m. deklaracijoje *Į organiškiosios valstybės kūrybą*⁵, ją lydėjusiuose aiškinamuosiuose bei poleminiuose tekstuose, deklaracijoje *Į reformuotą demokratiją. Svarstymai apie valstybės pagrindus*. Į pilnutinės demokratijos tyrimų lauką taip pat įtraukiama pirmaisiais pokario metais Antano Maceinos ir Juozo Girniaus plėtotą nepasaulėžiūrinės politikos idėja, o esą galiausiai šios mintys įgijo užbaigtą pavidalą 1954–1955 m. žurnale *Į laisvę* pasirodžiusioje programoje *Pilnutinės demokratijos link* (atskiru leidiniu – 1958)⁶. Žvelgti į visas šias deklaracijas ir tekstus kaip tam tikrą visumą leidžia bent keli argumentai: kai kurie besikartojantys autoriai (iš esmės prie visų projektų dirbo A. Maceina)⁷; tų pačių katalikiškų socialinių ir politinių idėjų įtaka (kaip pakartotinai pažymima, vieni koncepcijos įkvėpėjų yra Stasys Šalkauskis, Kazys Pakštas, Pranciškus Būčys ir Fabijonas Kemėšis); atsikartojančios antropologinės ir socialinės prielaidos bei bendrieji principai. Iš esmės visi šios politinės krypties svarstymai sutelpa į labai dinamišką, tragišką ir intelektualiai intensyvią dvidešimtųjų metų laikotarpį. Kitas momentas, kodėl šie tekstai ir autorių pozicijos pristatomi kaip vientisa sistema, yra kai kuriuos jos tekstus ir autorius lydėjusi polemika ir kontroversijos, daugiausia susiformavusios dar tarpukariu. Prisidėjo ir išeivijos skirtis bei konkurencija tarp katalikų Lietuvos fronto bičiulių ir krikščionių demokratų (ir jiems artimos dvasininkijos dalies), kuri daugiausia buvo kilusi iš jaunųjų katalikų konfliktų tarpukariu su vyresnės kartos krikščionimis demokratais ir Bažnyčios hierarchais. Reikšminga ir polemika su Santaros-Šviesos liberalais, nemaža dalimi kilusi iš tarpukario kovų tarp jaunųjų katalikų ir tautininkų jaunalietuvių, taip pat apskritai žinoma įtampa tarp krikščionių ir laicistų⁸. Vėliau šios skirtys bent iš dalies persikėlė į šiuolaikinę Lietuvos istoriografiją: 1936 m. deklaracija ir jos autoriai kaltinti fašistinėmis simpatijomis, kartu kreipta daugiau dėmesio į A. Maceinos ar Juozo Ambrazevičiaus-Brazaičio asmenybes ir kai kuriuos jų biografijos epizodus⁹.

Žvelgiant per intelektualinės genezės prizmę nekyla abejonių, kad 1958 m. pilnutinės demokratijos projekto istorinės šaknys glūdi 1936 m. deklaracijoje (tai pasakytina tiek apie patį tekstą, tiek jo intelektualines įtakas, tiek bendrus autorius). Visgi šis genetinis žvilgsnis ne tik atskleidžia, bet ir paslepia kai kuriuos svarbius skirtumus tarp šių deklaracijų. Kreipti dėmesį į skirtumus visiškai pagrįstai galima dėl

pasikeitusių politinių aplinkybių, deklaracijų autorių pažiūrų evoliucijos ir galų gale pačiuose pavadinimuose atsirandančio termino „demokratija“. Žiūrėti į visus projektus ir programinius tekstus iš karto kaip į visumą ir istorinės metodologijos požiūriu ne visai korektiška, nes tai įveda teleologiškumą aiškinant jų raidą – visuose dokumentuose tik dar labiau įžvelgiant tęstinumą ir nuoseklumą, užglaistant netolydumus ar nematant principinių pokyčių ¹⁰. Panašios problemos egzistuoja lietuviškoje filosofijos istoriografijoje interpretuojant vieno pilnutinės demokratijos kūrėjų A. Maceinos politinius tekstus, kai nematoma skirtumo tarp kai kurių jo tarpukarinių tekstų ir gerokai nuosaikesnių pokarinių ar vėlyvojo-brandžiojo laikotarpio, tiek jį kritikuoju, tiek nuo kritikos ginant. Neretai nevengiama apskritai autorių idėjas ir tekstus teisinti arba smerkti remiantis jų biografijomis ar biografinėmis detalėmis, politinėmis afiliacijomis, nesugebant ar nenorint įvertinti pačios dėstomų idėjų argumentacijos. Tad šio straipsnio tikslas tiek dar kartą pereiti per istorinę šio politinės minties projekto raidą, tiek peržiūrėti kai kuriuos svarbiausius pokyčius ir pilnutinės demokratijos principus.

Straipsnyje ginama pozicija, kad, nors pilnutinės demokratijos ištakos glūdi tarpukario Lietuvos jaunųjų katalikų sąjūdyje ¹¹ ir 1936 m. pasirodžiusioje deklaracijoje *Į organiškiosios valstybės kūrybą*, tačiau esama esminių skirtumų tarp 1936 m. pristatytos organiškiosios valstybės ir išeivijoje gintos pilnutinės demokratijos koncepcijų, kuriuos nulėmė tiek pasikeitęs politinis kontekstas (totalitarizmo ir demokratijos patirtis), tiek intelektualinė autorių (visų pirma A. Maceinos) evoliucija. Todėl, norint deramai suprasti pilnutinės demokratijos projektą, reikia jį tiek istoriškai, tiek teoriškai skirti nuo ankstesnės organiškiosios valstybės koncepcijos, žinoma, pripažįstant išliekančius bendrus elementus ir jungtis.

Šiame straipsnyje visų pirma peržiūrima, kokios buvo intelektualinės ištakos organiškiosios valstybės koncepcijai, antroje straipsnio dalyje apžvelgiamos organiškiosios valstybės ir pilnutinės demokratijos konceptualinės jungtys, o trečiojoje dalyje nagrinėjami esminiai skirtumai tarp šių koncepcijų taip išryškinant svarbiausius pilnutinės demokratijos principus.

1. Organiškumo idėjos ištakos ir kontekstai

Pilnutinės demokratijos ištakos randamos visų pirma Stasio Šalkauskio filosofijoje (pilnutinės demokratijos terminas yra jo kūrinys) ¹², tačiau kitais svarbiais autoriais pirmtakais taip pat gali būti laikomi Pranciškus Būčys ¹³, Fabijonas Kemėšis ir Kazys Pakštas.

Jau išeivijoje A. Maceina savuosiuose atsiminimuose išskyrė tris svarbiausius organiškiosios valstybės (ir pilnutinės demokratijos) šaltinius:

1) Pr. Būčio–K. Pakšto–St. Šalkauskio valstybės ir kultūros santykių samprata, iš kurios išaugo kultūrinės autonomijos idėja, įimta į deklaraciją ir siūloma vykdyti per Vyriausiąją Kultūros Tarybą; 2) pop. Pijaus XI enciklika *Quadragesimo anno* (1931), iš kurios išaugo korporatyvinė

idėja, taip pat įimta į deklaraciją (šia idėja buvo ypač susižavėjęs Pr. Dielininkaitis) ir siūloma konkretizuoti Vyriausiąją Korporaciją Tarybą; 3) įprasta J. Locke'o demokratijos samprata, būtent: trijų galių (parlamento, vyriausybės, teismo) nepriklausomybė viena nuo kitos, kurios buvo veikusios Lietuvoje prieš 1926 m. ir kurias atgaivinti siūlė deklaracija.¹⁴

Remiantis šia refleksija galima neblogai rekonstruoti organiškiosios ir pilnutinės demokratijos kontekstus. Toliau vadovaujantis pokarine A. Maceinos refleksija galima pastebėti, kad didelę reikšmę organiškiosios valstybės koncepcijai turėjo S. Šalkauskio 1926 m. straipsnis „Momento reikalai ir principų reikalavimai“. Šalkauskio įtaka ypač akivaizdi žvelgiant į tai, kaip suprantamos skirtingos žmogaus ir gyvenimo sritys ir jų valdymo principai: „[p]olitinė sritis: individas – politinė partija – centrinė valstybės valdžia; ekonominė socialinė sritis: individas – profesinė organizacija – ekonominiai valstybės rūmai; kultūrinė dvasinė sritis: individas – kultūrinė autonominga bendruomenė – vyriausioji kultūros taryba; teritorialinė sritis: individas – provincialinė savivaldybė – centrinė valstybės valdžia.“¹⁵ Tad ir pokariu grįžimas prie Šalkauskio nukalto pilnutinės demokratijos termino yra neatsitiktinumas.

Iš esmės visi autoriai, nagrinėję pilnutinės demokratijos idėjas ir jaunųjų katalikų intelektualinį sąjūdį tarpukario Lietuvoje, atkreipia dėmesį į Katalikų Bažnyčios socialinio mokymo ir šiems klausimams skirtų popiežių enciklikų reikšmę. 1931 m. (40 metų po originalaus pasirodymo) popiežiaus Leono XIII enciklika *Rerum Novarum* išleidžiama ir lietuvių kalba, o tais pačiais metais, tęsiant ir plėtojant šios enciklikos idėjas, pasirodo Pijaus XI enciklika — *Quadragesimo Anno*¹⁶. Todėl visų pirma reikėtų apžvelgti enciklikose pasirodančios socialinės minties panoramą.

XIX a. pabaigoje Katalikų Bažnyčiai teko rimtai atkreipti dėmesį į naujus politinius reiškinius¹⁷: su modernių tautinių valstybių atsiradimu ir naujų politinių ideologijų iškilimu, valstybės institucijų priežiūros ir kontrolės plėtra bei naujomis socialinėmis problemomis kilo poreikis šią naują politinę tikrovę interpretuoti atsižvelgiant į bažnytinį mokymą. Egzistavo ir praktinė politinė šių procesų pusė – nemažoje dalyje Vakarų Europos valstybių Katalikų Bažnyčios santykiai su pasaulietine valdžia buvo įtempti. Vokietijoje 1871–1878 m. itin aštriai vyko konfliktas, įvardytas kaip *Kulturkampf*, kai Otto von Bismarcko vadovaujama Prūsijos vyriausybė konfrontavo tiek su Šventuoju Sostu, tiek su vietos vyskupais ir tikinčiaisiais dėl katalikybės vietos viešajame valstybės gyvenime; Prancūzijos Trečiojoje Respublikoje kova už *laïcité* galiausiai išvirto 1905 m. gruodžio 9 d. įstatymu, kuriuo buvo įtvirtintas pasaulietinės valdžios dominavimas Bažnyčios atžvilgiu; konflikto tarp pasaulietinės valdžios ir Bažnyčios bei Šventojo Sosto būta ir vienijamoje Italijoje, kai Pjemonto kariuomenei užimant iki tol popiežių valdytas žemes ir nusavinant bažnytinį turtą Pijus IX 1868 m. priėmė *Non expedit* nuostatą dėl katalikų nedalyvavimo Italijos rinkimuose ir politiniame gyvenime¹⁸.

Visgi, kaip atkreipia dėmesį šiuolaikiniai tyrinėtojai, apibūdinti tautinių sąjūdžių iškilimo ir raidos procesus universaliai ir išimtinai kaip sekuliaraus nacionalizmo ir krikščionybės konfliktą būtų klaidinga. Ypač tai matyti žvelgiant į Vidurio ir Rytų Europos nacionalinius judėjimus, nes būta paskatų pasitelkti religiją politiniais tikslais, o nemaža dalis XIX a. pabaigos nacionalizmo taip pat mėgino apeliuoti į sakralinius simbolius¹⁹. Maža to, su nacionalinių sąjūdžių iškilimu ir tautinių tapatybių kultūriniu stiprėjimu būta stimulų Bažnyčios viduje ieškoti „tautinių“ religijos formų, nemažai kur dvasininkai aktyviai įsitraukė į tautinius sąjūdžius ir nacionalinių identitetų stiprinimą ar kūrybą.

Būtent tokia kontekste enciklikos *Rerum Novarum* ir *Graves de communi* ieškojo būdų įveikti tas socialines negeroves, kurios itin išryškėjo XIX a. pabaigoje įvykus pramonės revoliucijai ir susiformavus kapitalistinei visuomenei, ir siekė sugrąžinti katalikus pasauliečius į visuomeninį gyvenimą, o per tai apginti religijos vietą socialinėje plotmėje. *Graves de communi* apskritai yra laikoma enciklika, formaliai davusia pradžią krikščioniškajai demokratijai kaip politiniam judėjimui.

Quadragesimo Anno pasirodė jau gana pasikeitusiame politiniame ir kultūriniame landšafte – nemaža dalis *Rerum Novarum* idėjų tarp katalikų įgavo praktinį pavidalą. Didele dalimi Pijaus XI inicijuota ir palaikoma Katalikų akcijos idėja ir Katalikų akcijos veikimo centrai įvairiose valstybėse įsitraukė į pilietinį dalyvavimą, darbininkų teisių gynimą bei socialinių problemų sprendimą²⁰, daug kur jau buvo galima kalbėti apie Bažnyčios ir pasaulietinės valdžios santykių normalizavimo procesus. Kita vertus, marksistinio socializmo grėsmė jau buvo įsikūnijusi į bolševikinį komunizmą. Enciklikoje *Quadragesimo Anno* dar labiau akcentuota socialinė problematika ir darbininkų padėtis (kaip ir apskritai šaknis „social-“ pasirodo daugiau kartų ir įvairesniais vediniais nei *Rerum Novarum*). Taip pat XX a. ketvirtajame dešimtmetyje akivaizdžiai brendo Bažnyčios konfliktas su fašistais Italijoje ir nacionalsocialistų režimu Vokietijoje. Įtampa dėl Bažnyčios vaidmens švietime bei katalikų akcijos ir katalikiško jaunimo organizacijų uždarymo atspindėta enciklikoje *Non Abbiamo Bisogno* (1931 m.), kurioje taip pat kritikuotas „pagoniškas valstybės garbinimas“. 1937 m. vokiškai publikuota enciklika *Mit brennender Sorge*, kurioje kritikuoti tiek konkordato su Šventuoju Sostu pažeidimai, tiek kai kurie nacių ideologijos aspektai bei nacių bandymai monopolizuoti švietimą. Taigi, lyginant su XIX a. viduriu ir pabaiga, buvo iškilę naujų kraštutinių ir radikalizmo, nuo kurių Bažnyčios socialinį mokymą reikėjo aiškiai atiboti.

Į *organiškosios valstybės kūrybą* didele dalimi atkartojama *Rerum Novarum* idėjinė linija – įtarai žvelgiama tiek į liberalizmą, nevaržomą kapitalizmą ir individualizmą, tiek į socializmą, etatizmą ir kolektyvistines ideologijas. Svarbus, žinoma, buvo ir lokalus ideologinis-politinis kontekstas – neigiamai įvertinamas Lietuvos parlamentarizmo laikotarpis, kaip valstybę ir tautą skaldantis įvardijamas partinis susiskaldymas. O po 1926 m. perversmo įvestas autoritarinis režimas vadinamas pereinamuoju laikotarpiu ir kritikuojamas kaip „sustingimas“. Kaip *organiškosios valstybės* koncepcija buvo galų gale priimta ir

įvertinta skirtingų politinių grupių, reikėtų matyti bendresniame 1936 m. politiniame Lietuvos kontekste. Politinių permainų reikalavo daugelis politinių jėgų, tačiau 1936 m. birželį įvykę Seimo rinkimai šių lūkesčių ne tik neišpildė, bet ir įvyko priešingai – buvo iš anksto apribota opozicinių politinių partijų ir organizacijų veikla, pavyzdžiui, 1936 m. vasario 6 d. vidaus reikalų ministro Juliaus Čapliko nutarimu, Lietuvos krikščionių demokratų partija ir visi jos skyriai buvo oficialiai uždaryti ²¹.

Lietuvos politinė sistema deklaracijos autorių neigiamai vertinta greičiausiai ir dėl to, kad, viena vertus, jiems atrodė nepriimtini nemažos dalies liaudininkų, socialdemokratų ir jaunųjų tautininkų antibažnytiniai ir laicistiniai sentimentai. Iš kitos pusės, dėl jaunųjų katalikų gana antiklerikalinės pozicijos, nemaža dalimi įkvėptos popiežių enciklikų kvietimo į Bažnyčios gyvenimą bei socialinį veikimą įsitraukti katalikams pasauliečiams, jiems svetimi buvo ir senieji krikdėmai (tokią vidinę dvasininkijos kritiką, pareikštą katalikų pasauliečių, gerai iliustruoja Jono Griniaus, Juozo Ambrazevičiaus-Brazaičio ir Igno Skrupskelio straipsnis „Panaikinkime pikta iš savo pačių tarpo“) ²². Jaunųjų katalikų konfliktas su vyresniąja krikdemų ir dvasininkijos karta, paskelbus deklaraciją, tik įgavo pagreitį: 1936 m. rudens būta nemenko pasipiktinimo dėl A. Maceinos paskaitos Katalikų veikimo centro konferencijoje apie socialinį teisingumą, kurioje nemažai kritikos teko Katalikų Bažnyčios institucijoms dėl jos neva sukauptų turtų ir materializmo (šios paskaitos pagrindu parašyta knyga *Socialinis teisingumas*). Anuomet labai pikta į A. Maceinos idėjas reagavo vyskupai J. Skvireckas ir J. Staugaitis bei kita konservatyvesnė dvasininkija (draugiškesnis buvo tik K. Paltarokas) ²³. Išėjimoje, praėjus tam tikram laikui, Maceina tą situaciją reflektavo taip: „Tai buvo greičiau susikirtimas tarp konservatorių ir pažangių katalikų, iš dalies tarp hierarchijos ir pasauliečių, arba dar tiksliau tarp klerikalų ir paprastų katalikų, kurie nori, kad geros idėjos būtų pirmiausia įgydomos pačių katalikų.“ ²⁴ Tarp jaunųjų katalikų ir senųjų krikščionių demokratų rimtų nesutarimų būta ir dėl civilinės metrikacijos įteisinimo. Maža to, 1936 m. birželį uždarius krikdemišką laikraštį *Rytas*, jo vietą iš esmės užėmė po kelių savaičių pradėjęs eiti *XX amžius*, kuriame jaunieji katalikai užėmė kur kas ryškesnę ir svarbesnę vietą (šis faktas buvo visai pozityviai įvertintas ir tautininkų režimo) ²⁵.

Santykis su tautininkais ir jų intelektualiniais rėmėjais taip pat buvo komplikotas. Artūro Svarausko tezės, kad esą 1936 m. deklaracija ir konfliktas su krikdėmais buvo jaunųjų katalikų „dešiniojo radikalizmo“ požymis ²⁶, o deklaracija buvo palankiai sutikta tautininkų, neatrodo pagrįsta. Visų pirma, deklaracija daugiausia buvo suprasta kaip politinis iššūkis ir buvo rimtai sukritikuota Vinco Rastenio, Domo Cesevičiaus, Vinco Trumpos, Tomo Broniaus Dirmeikio ir Vlodo Juodeikos (į ilgą ir piktą polemiką su tautininkais dėl deklaracijos įsivėlė ir S. Šalkauskis) ²⁷. Antra, dar tikrai nebuvo užmirštas spaudimas ateitininkams ir moksleivių ateitininkų veiklos uždraudimas. Kaip pažymi Dainius Noreika: „Tautininkų siekis išstumti krikdemų ir juos rėmusios Katalikų Bažnyčios įtaką iš įvairių visuomeninio gyvenimo sferų lėmė trintį ir

tarp šioms dviem skirtingoms jėgoms prijauniančių visuomenės grupių. Pavyzdžiui, jaunalietuvių veiklos ataskaitose netrūko įrašų, kad „su tautiškėmis organizacijomis santykiai geri, išskiriant pavasarininkus“, o provyriausybiniai jaunalietuviai ir skautai aktyviai varžėsi su katalikiškais ateitininkais.“²⁸

Idomiausia tautininkų kritikoje turbūt yra tai, kad greta tautos suskaldymo, imperatyvo valstybei ir jos institucijoms neturėti pasaulėžiūros, su skepsiu aptariamas ir korporatyvizmas. Nors dalis tų pačių tautininkų autorių (visų pirma V. Juodeika) apie korporatyvizmą prieš tai buvo atsiliepę itin palankiai: „Visiems šiandien aišku, kad liberalizmo sistemos gdynė jau baigiasi. Bet kas jos vietoje turi ateiti? Gal socializmas? Bet pirma matėm, kad socializmas negali būti imamas kaip nauja visuomeninė sistema. Tenka ieškoti trečio kelio. O tas kelias yra. Ir jis yra tiek senas, jog turi kuone tūkstanties metų istoriją. Jis yra vienintelis. Tai organiškoji korporacinė visuomenės ir ūkio santvarka.“²⁹ A. Maceina jaunųjų katalikų sąjūdžio ir tautininkų korporatyvizmo sampratos skirtumą apibendrinio taip: „Trimis dalykais deklaracija pasisakė prieš bet kokią fašistinę valstybės sąrangos pobūdį: 1) reikalavimu, kad korporacijos būtų kuriamos draugijiniu būdu iš apačios, o ne etatistiniu iš viršaus, kaip tai buvo vykdoma Italijoje ir Portugalijoje; 2) reikalavimu, kad „ideologinė laisvė būtų atjungta nuo politinių ir visuomeninių interesų“ (nepasaulėžiūrinės politikos prototipas) ir 3) reikalavimu įsteigti Administracinį Teismą, kuris apsaugotų pilietį nuo valdančiųjų organų ar asmenų savivalės.“³⁰ Taigi, net jei įmanoma rasti sąlyčio taškų tarp deklaracijos idėjų ir jaunųjų tautininkų autorių, jų santykių anaip tol neįmanoma įvardyti kaip geraširdiškų. Maža to, *Į organiškiosios valstybės kūrybą* aiškiai pabrėžiamas poreikis laisvų, visuotinių rinkimų į Seimą (su išlyga, kad bus sustiprinta vykdomoji valdžia). 1936 m. deklaracijoje pasirodanti organiškumo sąvoka vargu ar leidžia jaunųjų katalikų sąjūdžio idėjas interpretuoti kaip etatistines – bendruomenės ir draugijos, jos autorių supratimu, veikia natūralios bendruomenės, o ne šiaip valstybės dalys ar aukštesnės politinės valdžios kūriniai³¹.

Kaltinimai organiškiosios valstybės koncepcijos autoriams radikalizmu visgi labiau siejami su ją lydėjusiu skirtingų tekstų pluoštu. Dažniausiai aptariant organiškiosios valstybės „radikalumą“ išskiriamas A. Maceinos tekstas „Individas – Asmuo ir Valstybė“³². Tačiau redukuoti organiškiosios valstybės deklaracijos intelektualinį pagrindą ir kontekstą į išimtinai A. Maceinos tekstus nebūtų visiškai tikslu. Maža to, artimiausi intelektualiniai autoritetai tiek nacionalsocializmą ir fašizmą, tiek komunizmą ne kartą yra įvertinę neigiamai (S. Šalkauskis, F. Kemėsis), taip pat ne kartą deklaravę demokratinius idealus (S. Šalkauskis, K. Pakštas). Jaunųjų katalikų sąjūdžiui taip pat priskiriamas su abiejų aptariamų deklaracijų autoriais artimai bendradarbiavęs Stasys Yla, kurio *Komunizmas Lietuvoje* taip pat nedviprasmiškai įvertino tiek komunizmą, tiek radikalų nacionalizmą: „Perdėto nacionalizmo kova taip pat dažnai negali būti sėkminga, nes jis kovoja su komunizmu tik dėl tarptautinių jo pretenzijų ir tik tiek, kiek jis (komunizmas) paliečia

tautinius, valstybinius interesus. Šiaip jau perdėtas nacionalizmas tiek ideologinių pagrindų (materializmas), tiek santvarkos (totalizmas), tiek ir priemonių (jėga, prievarta) atžvilgiais dažnai beveik nesiskiria nuo komunizmo ir dėl to vietoj naikinti jo šaknis, genėja tik jo šakas ir lapus.“³³ Taigi idėjiniai bendražygiai taip pat nesimpatizavo radikalioms ideologijoms. O ir pačioje 1936 m. deklaracijoje piliečio ir asmens laisvės, kultūrinės autonomijos, teisės viršenybės akcentavimas vargiai gali būti pavadintas „radikaliu“ ar „nedemokratišku“. Nepaisant kritikos, organiškiosios valstybės koncepcijoje galima rasti prielaidas demokratinėi ir pliuralistinei visuomenei kurti³⁴.

2. Organinės valstybės ir pilnutinės demokratijos jungtys

Prieš aptariant išeivijoje pasikeitusį intelektualinį ir politinį kontekstą, reikėtų išskirti abstraktesnius principus ar prielaidas, kurios įgalina patį politinį projektą, ir konkrečius politinius-praktinius elementus. Taigi, kurie esminiai organiškiosios valstybės elementai persikėlė į vėlesnę pilnutinės demokratijos koncepciją?

1) Personalistinis principas ir sąžinės laisvė. Abiejose deklaracijose pabrėžiama, kad asmuo yra visa ko pagrindas ir centras: „Asmuo yra ne tik vertybių kūrėjas, ne tik jų turėtojas, bet ir pats nelygstama vertybė.“³⁵ Būtent esą asmens interesams turi tarnauti bendruomenės ir valstybė. Pilnutinės demokratijos koncepcija tai artikuliuoja dar aiškiau: „Totalizmas žmogaus asmenį kam nors pavergia: tautai ar ideologijai, rasei ar klasei, darbui ar kapitalui. Tuo tarpu demokratijoje asmuo stovi aukščiau už visus žemiškojo gyvenimo pradus. Žmogaus asmuo yra pati aukščiausioji vertybė. Demokratija šią vertybę pripažįsta ir stengiasi valstybės gyvenime ją išreikšti. Demokratijos pagrindą sudaro asmens pirmumas prieš bendruomenę.“³⁶ Personalizmas suvoktas kaip atsvara tiek liberalizmo individualizmui, tiek komunizmo ir socializmo kolektyvizmui.

Personalistinės tezės svarba aiškiai deklaruota ir pabrėžta dar tarpukariu. 1939 m. *Lietuvos žiniose* publikuotoje trumpoje remarkoje A. Maceina ieškojo tiltų su liaudininkais ir pabrėžė, kad:

Žmogaus asmenybė yra aukščiausia ir absoliutinė vertybė. Ji yra pati sau tikslas, ji niekadoms niekam negali būti priemone, ji yra visatos gyvenimo siekinys ir visatos tendencijų realizavimasis aukščiausiu laipsniu. Todėl savo santykiuose su visu gyvenimu ir su visomis jo sritimis žmogaus asmenybė apsireiškia kaip aukštesnis pradas. Jai nusilenkia ir gamta, ir kultūra, ir religija. Net pats Dievas, kaip absoliutinė ir pilnutinė Asmenybė, pagerbia žmogaus asmenybę, visiškai respektuoja jos laisvę ir jos nusistatymus. Žmogaus sąžinės įsitikinimai yra aukščiausia jo veiksmų norma, padaranti jo gyvenimą priklausantį tik jam vienam, niekam kitam. Todėl ir valstybė yra palenkta žmogaus asmenybei. Šitas įsitikinimas yra pagrindinis, kuris katalikus suveda su liaudininkais ir kuris juos skiria nuo vad. fašistiškai nusiteikusių srovių, valstybę pastatančių aukščiau už žmogaus asmenybę. Šiuo metu pavojus žmogaus asmenybei, einas iš valstybės, yra labai didelis. Rytuose ir Vakaruose mes matome valstybių, kuriose žmogaus asmenybė yra visiškai pavergta ir paniekinta. Valstybė ten yra tapusi tąja

apokaliptine žvėrimi, kuri, pasak Foersterio, yra viena iš antikristinės idėjos formų.
37

Čia, žinoma, svarbi ir apskritai katalikiška filosofija bei teologija. Neabejotina, kad bent dalis organiškiosios valstybės deklaracijos autorių buvo susipažinę su prancūzų personalistais (1936 m. rudenį žurnale *Esprit* pasirodė paties žurnalo redaktoriaus Emmanuelio Mounier „Manifeste au service du personnalisme“, glaustai apibendrinęs bent keletą metų brendusias idėjas)³⁸. Galima pridėti, kad pokariu krikščioniškojo personalizmo įtaka tik sustiprėjo – 1947 m. pasirodo vienas reikšmingesnių Jacques'o Maritaino tekstų „Asmuo ir bendrasis gėris“ („La personne et le bien commun“), kuriame taip pat aptariama skirtis tarp asmens ir individo, bet kartu įspėjama dėl radikalaus jų atskyrimo³⁹. Tad pilnutinės demokratijos autorių idėjas reikia matyti būtent šiame kontekste. Tarp intelektualinių įtakų verta paminėti ir krikščioniškąjį egzistencializmą, ypač pirmaisiais pokario metais dariusį nemenką įtaką A. Maceinai ir kartu su juo nepasaulėžiūrinės politikos konceptą plėtojusiam J. Girniui. Sąžinės laisvės principas neabejotinai susietas su personalistine teze ir apskritai kultūros filosofijos kaip pirmosios filosofijos idėja.

Iš personalistinės tezės, kurioje žmogaus asmuo yra iškeliamas ir su jo saviraiška ir savęs išpildymu susiejama visų pirma kultūrinė kūryba, kyla tiek pasaulėžiūros laisvės, tiek kultūrinės autonomijos ir švietimo laisvės principai, prieš tai skelbti ir P. Būčio, ir S. Šalkauskio⁴⁰.

2) Tautiškumas ir valstybė. Abiejose deklaracijose labai aiškiai pasirodo valstybės kaip tautinio projekto idėja. Justinas Dementavičius atkreipia dėmesį, kad čia nėra nieko nuostabaus (ar savaime įtartino radikalizmu), nes tarpukariu dar buvo labai gyva ir svarbi tautų apsisprendimo teisės idėja⁴¹. *I organiškiosios valstybės kūrybą* valstybės funkcija apibrėžiama kaip kultūros globa, o kultūra suprantama kaip tai, kas sujungia konkretų asmenį ir tautą: „[k]iekvienas asmuo yra konkretus žmogus, gimęs tam tikroje šalyje, gyvenęs tam tikrame amžiuje ir kalbąs tam tikra kalba. Kultūra yra padaras konkreta žmogaus, kurį apsprendė [sukūrė] jo tauta ir toji visuomenė, kurioje jis gyvena. Tautiniai, kultūros bruožai iš esmės yra suaugę su kultūrine kūryba. Kiekviena konkreti kultūra yra tautinė.“⁴²

Organiškiosios valstybės koncepcijos autoriams tauta yra natūrali bendruomenė: „Valstybė yra jėga, kuri jungia ir organizuoja tautą. Tuo tarpu tauta yra organiška. Tauta nėra įsteigta, bet atsiradusi ir išsivysčiusi.“⁴³ Remiantis šia organiškumo prielaida iškeliamas tautinės valstybės kaip pačios natūraliausios, geriausiai suderancios su tauta kaip bendruomene, idėja, o štai problemų esą atsiranda, kai yra neatitikimas ir susvetimėjimas tarp tautos kaip bendruomenės ir valstybės kaip politinės organizacijos (šią problemą savaip, tik su priešingomis išvadomis, bandė konceptualizuoti ir tautininkai, reikalavę tautos ir valstybės vienybės per vienpartinį autoritetinį režimą). Kas įdomu, J. Girnius *Tautoje ir tautinėje ištikimybėje* (1961) taip pat plėtoja šį organiškos simbiozės tarp tautos ir tautinės valstybės argumentą ir net polemizuoja su J. Maritainu, kuris

būtent tautinėje valstybėje įžvelgė fašizmo ir antidemokratinės reakcijos grėsmes (J. Maritaino idėjose, kai kuriais požiūriais, J. Girnius matė didžiųjų valstybių ir tautų imperializmo ir kolonializmo apologetiką)⁴⁴. Kaip apibendrina J. Girnius: „Tautos laisvė – jos valstybinė nepriklausomybė.“⁴⁵

Visgi šis apibrėžimas slepia ir kitą elementą, kuris kiek labiau išryškėja pokario svarstymuose apie nepasaulėžiūrinę politiką ir, vėliau, pilnutinę demokratiją – į valstybę žiūrima iš esmės įtariai, manant, kad jos galias reikia riboti. Organiškosios valstybės koncepcijoje tai daroma labai atsargiai, pabrėžiant kultūrinės autonomijos ir kūrybos laisvės principus ir akcentuojant „teisinės valstybės“ tikslą bei jos pajungimą žmogaus asmeniui, o jau pokarinėje pilnutinės demokratijos koncepcijoje gerokai aiškiau reikalaujama laikytis valdžių atskyrimo principo, nors Johno Locke'o stiliaus valdžių atskyrimo principą nesunkiai galima įžvelgti ir 1936 m. deklaracijoje. Šis įtarumas valstybei gali būti siejamas ir su apskritai dar S. Šalkauskio pradėta mąstymo tradicija, kurioje politinį mąstymą ar politines problemas užgožia kultūros ir jos reikalų laukas – S. Šalkauskio požiūriu, didieji Lietuvos politiniai ir net geopolitiniai iššūkiai (buvimas tarp Rytų ir Vakarų) yra kultūrinio pobūdžio ir užtat interpretuoti per kultūrinės problematikos prizmę⁴⁶. Išėivijoje, vėlgi, lietuviškoji diaspora visų pirma būrėsi tautiniu pagrindu ir valstybės kaip tautos namų idėja buvo itin jautri: „Tautos suverenumo idėjos iškilimas ir įsitvirtinimas teisėje nuosekli nelygstamo žmogaus asmens vertingumo sampratos išvada. <...> Žmogaus tautinė priklausomybė savaime sutelkia žmones į vieną tautinę bendruomenę, kuri organiškai siekia savo nepriklausomybės, praktiškai įmanomos tik sukūrus savo valstybę.“⁴⁷ Nors, ypač organiškoje valstybėje, neskiriamas tiesioginis dėmesys tautinėms ir religinėms mažumoms, tačiau kultūrinės autonomijos principas turėtų garantuoti ir joms valstybės apsaugą bei teises. Kultūrinę autonomiją savaip leidžia pagrįsti ir trečiasis svarbiausias organiškąją valstybę ir pilnutinę demokratiją vienijantis principas.

3) Subsidiarumas. Šis principas tiesiogiai ateina iš RKB socialinio mokymo ir enciklikų. Kaip rašoma *Quadragesimo Anno* (Nr. 79): „Tai, ką individas gali pasiekti savo iniciatyva ir savo jėgomis, negali būti atimta iš jo ir paskirta visuomenei, nes taip nusižengiama teisingumui; jei į tai, ko negali pasiekti ir sėkmingai užbaigti mažesnės ir kitų vadovaujamos bendruomenės, pretenduoja didesnės ir organizuotesnės bendruomenės, tai yra labai neigiamas dalykas ir trikdo visą visuomeninę tvarką.“⁴⁸ Ką gali atlikti pavienis asmuo, to nereikia pavesti bendruomenei, ką gali atlikti bendruomenė – to nereikia pavesti valstybei. *Rerum Novarum* (Nr. 14) kartu pabrėžia, kad, pavyzdžiui, jei šeima yra patekusi į tokią bėdą, su kuria ji pati negali susitvarkyti, šios ribos gali būti peržengtos ir jai turi būti suteikta pagalba. Organiškosios valstybės ir pilnutinės demokratijos vizijose taikoma ta pati hierarchizuota schema socialinei tikrovei interpretuoti: žmogus–šeima–bendruomenė(s)–valstybė. Įdomi inovacija pilnutinės demokratijos idėjų kontekste – subsidiarumas čia plačiau apima ne vien socialinius-ekonominius klausimus, bet

bandomas taikyti ir su pasaulėžiūra ir švietimu susijusiuose klausimuose. Tokia nuostata, iš vienos pusės, natūraliai susisieja su kultūrinių ir pasaulėžiūrinių bendruomenių autonomija bei su korporatyvistine socialinės ir ekonominės sanklodos vizija, o iš kitos pusės, leidžia nuosekliai atsiriboti nuo kolektyvizmo ir etatizmo (taip pratęsiant ir popiežių enciklikų kritikos liniją).

Korporatyvinės santvarkos užduotis vėlgi nėra tiesiog užtikrinti socialinę gerovę ar teisingą darbo užmokestį, bet apskritai palaikyti socialinio audinio struktūrą. *Rerum Novarum* aiškiai pabrėžiama, kad vienas blogiausių dalykų, nutinkančių modernybėje, yra situacija, kai individas lieka vienas prieš valstybės jėgą. Darbo santykiuose draugijos ir profesinės sąjungos turėtų būti tas tarpinis elementas ar bendruomenė, kuri padeda reguliuoti darbdavio ir darbuotojo santykius. Pilnutinės demokratijos koncepcijoje pabrėžiama, kad socialinė apsauga svarbi ir bendrai demokratinės visuomenės politinei struktūrai palaikyti: „Kad demokratijos bendrasis principas galėtų būti įvykdytas žmogaus santykiuose su ūkiu, kad asmuo ir ūkyje turėtų pirmenybę, netapdamas priemone ūkiui, reikalinga tokia ūkio organizacija, kuri, iš vienos pusės, apsaugotų asmenį nuo pavergimo ūkiui, iš antrosios, apsaugotų ir patį ūkį nuo palaidos, savivališkos, tik grobuoniško pelno geidimo skatinamos privačios iniciatyvos, apsaugotų ir pačią privačią iniciatyvą nuo pavergimo valstybės biurokratiniam etatizmui <...>. Kiekvienas žmogus yra asmuo, kiekvienas turi jaustis pasaulyje laisvas ir saugus, todėl kiekvienas turi šį tą turėti. Nuosavybės asmeniškumas yra jos visuotinio pagrindo.“

⁴⁹ Čia nėra kažko itin originalaus – pokariu katalikai ir kitose šalyse diskutavo apie korporatyvizmo principų taikymą formuojant naujo tipo demokratines valstybes ⁵⁰.

Taigi abiejose koncepcijose išlaikomas ir trisritiškumas išskiriant socialinę ir ekonominę sritį (tvarkomą pagal korporatyvizmo principus), pasaulėžiūros ir kultūros (ar šalkauskiškai tariant, ideologijos) ⁵¹, kuri tvarkoma pagal asmens sąžinės laisvės ir bendruomenių kultūrinės autonomijos principą, ir politikos bei teisės sritį, tvarkomą demokratiškai ir laikantis valdžių atskyrimo bei teisės viršenybės principų. Į pilnutinę demokratiją tekstas taip pat palydimas glausta atožvalga į 1936 m. deklaraciją ir svarbiausius jos aspektus, todėl, be jokios abejonės, prie 1958 m. pilnutinės demokratijos projekto dirbę autoriai matė reikalą pabrėžti šį tęstinumą ⁵².

3. Nuo organiškumo iki demokratijos: svarbiausi konceptualiniai skirtumai ir pilnutinės demokratijos evoliucija

Išivijoje pilnutinės demokratijos svarstymai vyko katalikų pasauliečių, besibūrusių daugiausia aplink leidinius *Į laisvę* ir *Aidai*, Lietuvos fronto bičiulių ir ateitininkų organizacijas, aplinkoje. Pirmasis klausimas, į kurį vienaip ar kitaip tenka atsakyti, nagrinėjant evoliuciją nuo organiškios valstybės iki pilnutinės demokratijos: iš kur atsiranda demokratijos

lūkestis ar paskata prisiminti S. Šalkauskio pilnutinės demokratijos sąvoką? Čia greičiausiai esama ir praktinio-politinio paskatinimo. Katalikiškos politinės ir socialinės minties tyrinėjimuose dažnai minimas ir akcentuojamas popiežiaus Pijaus XII 1944 m. kalėdinis kreipimasis, kaip tas atskaitos taškas, nuo kurio katalikai į „teisingai suprastą demokratiją“ pradeda žiūrėti kaip į iš tiesų geriausią įmanomą santvarką. Šis kreipimasis neabejotinai svarbus, nors greičiau tik įgarsino jau egzistuojantį sentimentą, nei pradėjo visiškai naują tendenciją. Po 1944 m. tarp Lietuvos intelektualų gerokai sunkiau surasti nacionalsocializmo, fašizmo ar bolševikinio komunizmo simpatikų, neskaitant tiesioginių kolaborantų. Daugeliui išeivių turbūt buvo reikšminga ir patirtis gyvenimo Vakarų demokratinėse visuomenėse (svarbi ir komunistų okupuotos šalies refleksija bei besiplėtojanti totalitarizmo kritika). Dera pažymėti, kad apskritai pasikeitė politinių pažiūrų žemėlapis ir konsensusas: tarpukario tautininkai ir jaunieji katalikai diskutavo klausimu „ar demokratija?“ (jaunieji katalikai čia buvo demokratijos šalininkai), o išeivijos santariečiai ir Lietuvos fronto bičiuliai bei ateitininkai mėgino atsakyti į klausimą „kokia demokratija?“ Tai leido į patį demokratijos sampratos klausimą žvelgti tiek nuosekliau, tiek giliau.

Kaip jau matėme, tam tikri demokratizacijos reikalavimai gana aiškiai artikuliuojami ir 1936 m. tekste, tačiau anaipatol ne taip ryškiai ir intensyviai kaip 1958 m. tekste (tarpukariu demokratija apskritai nebuvo „madinga“ sąvoka, kalbėti apie demokratiją vartojant eufemistinius terminus taip pat galėjo būti politinių paskatų). Savotišku lūžio tašku svarstant čia galima laikyti 1943–1944 m. nacių okupacijos metais jau pagrindiniame Lietuvių fronto leidinyje *Į laisvę* pasirodžiusius tekstus „Į reformuotą demokratiją“ (autoriai A. Maceina, J. Brazaitis). Iš karto po karo A. Maceinos ir J. Girniaus svarstymai apie nepasaulėžiūrinę politiką *Mažajame židinyje*⁵³, kuriuose pabrėžta, kad valstybė turinti būti neutrali visais svarbiausiais pasaulėžiūriniais ir religiniais klausimais, vienareikšmiškai užsiima demokratinės ir pliuralistinės visuomenės apologija: „Netiesa, kad demokratija tėra abstrakti sąvoka ir kad gyvenime yra tiktai marksistinė, liberalistinė, laicistinė, krikščioniškoji ar kuri kita demokratija, vadinasi, jau apspręsta [nulemta] tam tikros pasaulėžiūros. Visi mes žinome, kas yra demokratija savo esmėje [iš esmės] ir kas sudaro jos turinį. Demokratijos esmė glūdi asmens pirmavime prieš kolektyvą. Demokratijos turinį sudaro tos pagrindinės asmens laisvės, kurios yra išreiškiamos sąžinės, įsitikinimų, žodžio, auklėjimo, organizavimosi laisvių vardu. Kur ir kiek šitos laisvės yra įvykdytos, ten ir tiek valstybė yra demokratinė. Kur šitų laisvių nėra, ten demokratija gali dangstyti koku ji nori vardu, vis tiek ji nebus demokratija.“⁵⁴ Nepasaulėžiūrinės politikos tekstų serijoje valstybė ir politinis gyvenimas vaizduojami labai pesimistiškai – visuomet yra potencialas politikai virsti prievartos sfera, kur skirtingos grupės kovoja dėl dominavimo ir laimėjusieji visai likusiai visuomenei primeta savo vertybes ir įsitikinimus. Iš to J. Girnius ir A. Maceina daro išvadą, kad geriausia, jei bus nubrėžtos aiškos ribos, kur valstybės ir politinių institucijų kompetencijos užsibaigia. Jų supratimu, politika – tai tuščia erdvė, antrinė kultūriniam ir

socialiniam gyvenimui. A. Maceinos pirmaisiais pokario metais rašyti tekstai „Kultūrinė demokratija“, „Socialinė demokratija“ ir „Politika ir pasaulėžiūra“ taip pat gali būti laikomi idėjiniu pasirengimu *Į pilnutinę demokratiją*.

Čia galima atkreipti dėmesį ir į A. Maceinos ir J. Girniaus egzistencinės filosofijos pokarinius tyrimus (nors savęs egzistencialistais jie nelaikė ir ypač skeptiškai vertino Sartre'o ir apskritai ateistinio-kairiojo egzistencializmo sroves), mat nepasaulėžiūrinės politikos projektas yra kuriamas tuo pat metu, kai A. Maceina rašo savo garsiąją *Cor Inquietum* trilogiją (*Didysis inkvizitorius*, *Jobo drama*, *Niekšybės paslaptis*), o J. Girnius rašė *Žmogaus problemą technikos amžiuje*. Ne veltui viena svarbiausių nepasaulėžiūrinės politikos sąvokų buvo asmens sąžinė, mat į sąžinės laisvę atsirėmė tiek žmogiškosios prasmės klausimų sprendimas, tiek tų sprendimų išsiskleidimas kultūriniame lauke. 1946 m. *Didžiajame inkvizitoriuje* A. Maceina rašė: „[g]yvenimo prasmės klausimas – mano *asmeninio* gyvenimo prasmės – jau yra gilus sąžinės klausimas.“⁵⁵ A. Maceina net patį žmogiškumą čia susiejo visų pirma su galimybe spręsti pagal savąją sąžinę. Nepasaulėžiūrinė politika ir pilnutinės demokratijos nuostatos dėl kultūrinės autonomijos kyla iš krikščioniško žmogaus asmens nelygstamumo supratimo ir sąžinės laisvės idėjos. Girnius *Žmogaus problemoje technikos amžiuje* skiria nemažai dėmesio pavojams, keliams masinės visuomenės ir daugumos tironijos, kuriose dėl lygybės ar net visuomenės suniveliavimo yra pagundų paaukoti asmens sąžinės ir kūrybos laisvę⁵⁶. Egzistencinis ir politinis dėmuo susisieja tuo požiūriu, kad asmens prasmės ir sąžinės klausimai, J. Girniaus ir A. Maceinos manymu, negali būti sprendžiami ar panaikinami politinėmis priemonėmis. Todėl jie abu nuosekliai pasisako už kultūros primatą prieš politiką.

Reikšminga ir tai, kur pradedamas *Į pilnutinę demokratiją* dokumentas, – pirmoji tema jau yra nebe praeities politinė kritika ar valstybės ir tautos santykis, o pradedama nuo demokratijos, kultūros ir švietimo klausimų, taip pat totalitarizmo (vadinto totalizmu) kritikos: „[d]emokratijoje asmens pirmenybė, kuri šiuo atžvilgiu įprasta vadinti sąžinės laisve, kultūros ir religijos srityje yra labiausiai būtina, labiau kaip bet kurioje kitoje žmonių gyvenimo srityje. Totalizmas yra baisus ne tik tuo, kad paneigia politines laisves bei teises ar kad pajungia žmogų ūkio bei technikos vyksmui. Totalizmas, svarbiausia, baisus ypač tuo, kad verčia asmenį prisiimti jam svetimas pažiūras, sistemas, net meno stilių. Totalizmas įsakinėja kūrėjams, kas ir kaip turi būti kuriama <...>. Kai valstybė pradeda įsakinėti, kas ir kaip turi būti kultūroje daroma, tada žūsta bet kuri kūrybos laisvė, asmuo tampa valstybės įrankiu, valstybei priklausančiu ne tik kaip darbo jėga, bet ir savo dvasia, kaip valstybinių pažiūrų reikėjas <...>. Demokratija, nors ir neteikdama asmens pasireiškimui absoliučios laisvės, įgalina asmenį laisvai apsispręsti ir pagal šį apsisprendimą kurti ir veikti. Demokratija reikalauja, kad valstybė nespřstų ir neįsakinėtų kultūrinio gyvenimo turinio.“⁵⁷ Greta kultūrinės demokratijos, kaip būtina, bet nepakankama sąlyga tikrai demokratijai pasiekti, iškeliamas ir poreikis demokratiniam interesų

atstovavimui politikoje ir socialinėje-ekonominėje srityje. Dera pažymėti, kad autoriai, būdami įsitikinę katalikai, taip pat mato reikalą gerbti kitų tikėjimų, agnostikų ir laicistų sąžinės laisvę ir užbrėžti ribas savo ideologinėms ir vertybinėms pretenzijoms.

Vėlgi, grįžtant prie S. Šalkauskio demokratinų idėjų tradicijos, akcentuojamas poreikis demokratinėje valstybėje saugoti mažumas (ko buvo galima pasigesti 1936 m. deklaracijoje): „Skirtumas tarp daugumos ir mažumos demokratijoje yra reliatyvus. Ir daugumos, ir mažumos pareigos bei teisės esmėje [iš esmės] yra tos pačios. Teisingai yra pastebėjęs S. Šalkauskis, kad „nei dauguma, nei mažuma negali valstybiniame gyvenime nusistatyti ekskliuzivistiniu būdu, t. y. monopolizuoti valdžios prerogatyvas savo naudai. Demokratinė tvarka kaip tik reikalauja, kad daugumos nauda būtų atseikėta teisėtais mažumos reikalais visuotinio solidarumo dvasioje“ (*Židinys*, 1926 m. 8–9 nr. 41 psl.).“⁵⁸ Demokratija be formalių saugiklių ir taisyklių A. Maccinos jau nebelaikoma tikra demokratija:

[p]astarojo šimto metų demokratija į daugumą žiūrėjo kaip į absoliutinę savo valdovę, galinčią nuspręsti ir pačios demokratijos, ir jos pagrindinių principų likimą. Šio tarpsnio demokratijoje dauguma galėjo ne tik tvarkyti jau esantį demokratinį gyvenimą, bet ir pasirinkti, ar ji nori demokratijos, ar ne, ar ji pripažįsta demokratines laisves bei teises mažumai, ar ne. Demokratija čia virto, kaip ne vienas yra pastebėjęs, daugumos diktatūra. Šiandien ir ši pastaroji klaida yra taisoma. Šiandien jau yra suprantama, kad dauguma gali viską, išskyrus vieną dalyką: apsispręsti prieš demokratiją.⁵⁹

Reikšmingas ir dar vienas pokytis – *Į pilnutinę demokratiją* nebepasirodo individo ir asmens skirtis, prieš tai kėlusios interpretacinių problemų (ypač su macciniška teze, kad individas turi būti pajungtas valstybės žinion). Atsisakant šio dualizmo dar stipriau apibrėžiama asmens laisvės nuo valstybės sritis ir sustiprinamas subsidiarumo principas. Nebėra ir nuolaidų autoritetui bei autoritetizmui (autoritarizmui).

1958 m. programoje pilnutinei demokratijai siūloma politinės sistemos „architektūra“ kiek skiriasi tiek nuo organiškiosios valstybės, tiek nuo S. Šalkauskio rankraštyje siūlytos sistemos (jai taip pat skiriama santykinai daugiau dėmesio). Autoriai siūlo perimti anglosaksiškų politinių sistemų, apie kurias iki tol lietuviams trūkę žinių, patirtį. Siūlomi dveji parlamento rūmai – Seimas, kaip svarbiausia politinės valdžios institucija, kurioje grupuojamasi pagal politines ideologijas – balsuojama ne už partinius sąrašus, bet už asmenis, ir Senatas, atstovaujantis pagal kultūrinių-pasaulėžiūrinių bendruomenių susigrupavimą ir profesinių darbuotojų ir darbdavių susigrupavimą (Šalkauskio rankraštyje numatytas net trijų lygių parlamentas: ideologinių bendruomenių rūmai, kartu atstovaujantys tautinėms mažumoms, ekonominių-socialinių korporacijų rūmai, kuriuose skirtingiems ekonominiams sektoriams numatytas skirtingas vietų skaičius, ir politiniai rūmai). Vykdomosios valdžios atveju pasiūlomi du variantai: 1) tiesiogiai renkamas Prezidentas, kuris pasirinktų Vyriausybės ministrus ir jai vadovautų; 2) dar painesnis

variantas: „[p]rezidentas būtų renkamas pačios tautos arba iš seimo ir vietos, veikmens bei kultūros savivaldybių atstovų sudaryto ypatingojo susirinkimo, kad prezidentas seimui pasiūlytų kandidatą į ministerius pirmininkus, nors seimas galėtų ministerį pirmininką ir iš savo kandidatų parinkti, bet kad ministeris pirmininkas kitus ministerius pats pasirinktų ir juos tvirtintų tik prezidentas ir kad seimas ministeriui pirmininkui nepasitikėjimą pareikšti galėtų tik tuo būdu, kad absoliutine visų seimo balsų dauguma išrinktų naują ministerį pirmininką. Savaime suprantama, kad tokį seimą, kuris ministeriui pirmininkui išrinkti negalėtų sudaryti absoliutinės visų seimo balsų daugumos, prezidentas turėtų turėti teisę paleisti.“⁶⁰ Teisminei valdžiai taip pat tektų prižiūrėti tam saugiklius ir atsvaras: Prezidento teikiamas ir Seimo tvirtinamas Aukščiausiasis Teismas prižiūrėtų įstatymų leidybos ir kitų valdžios šakų sprendimų konstitucingumą (Šalkauskis savo pilnutinės demokratijos politiniame projekte prie saugiklių ir atsvarų sistemos dalies taip pat priskyrė valstybės audito instituciją)⁶¹.

Kitas naujas akcentas – tarptautinis suverenumas ir Lietuvos padėtis Europoje. Organiškoje valstybėje buvo apsiribota vien tautinės valstybės rėmais. O čia jau būta ir reakcijos į Europos anglių ir plieno bendrijos įkūrimą 1951 m. Numatoma, kad Lietuva, tapusi nepriklausoma, norėdama išlikti ir stiprėti bei pasirūpinti piliečių interesais ir gerove, turės su kitomis valstybėmis jungtis į viršvalstybinius darinius („antvalstybę“) ir toks darinys taip pat turės būti tvarkomas demokratiniais pagrindais. Kaip pirmoji natūrali tokia sąjunga numatoma Baltijos valstybių federacija. Į *laisvę* puslapiuose jau 1955 m. pasirodė Jono Griniaus straipsnis „Lietuva federacinėje Europoje“:

prieš mūsų akis atsistoja penktoji galimybė – VAKARŲ EUROPOS FEDERACIJA. Jos užuomazgą tėra sudariusios šešios valstybės, kurios įeina į Plieno ir Anglies Bendruomenę. Jei jos būtų realizavusios suprojektuotą Europos Gynybos Bendruomenę, jos būtų turėjusios greit prieiti prie politinės antvalstybinės bendruomenės su federaciniu parlamentu ir vykdomąja vyriausybe. Nors šitoji bendruomenė pradžioj teapimtų Belgiją, Liuksemburgą, Olandiją, Prancūziją, Vokietiją ir Italiją, tačiau ji su savo pramone sudarytų tokią didelę jėgą, kad ir Iberų ir Skandinavų valstybės pradėtų prie šitos bendruomenės savaime šlietis ir pagaliau į ją įeity. Taigi į šitą Vakarų Europos tautų bendruomenę turėtų taip pat įeiti išlaisvintos Vidurio Europos ir Pabaltijo tautos, nes Estija, Latvija, Lietuva nuo krikščionybės priėmimo laikų jautėsi priklausančios Vakarų pasauliui.⁶²

„Pilnutinės demokratijos pagrinduose“ A. Maceina pabrėžia, kad šis viršvalstybinių darinių kūrimas neturi virsti tautinės kultūros atsisakymu ar posūkiu visiško kosmopolitizmo link. Greičiau, jo įsivaizdavimu, taip yra pratęsiama hierarchinė grandinė asmuo–šeima–bendruomenė–tauta–valstybė–antvalstybė–žmonija: „*Tautos meilė yra žmonijos meilės pagrindas*, kaip savęs meilė yra artimo meilės pagrindas.“⁶³ Savaip, visgi, tai irgi galima laikyti grįžimu prie S. Šalkauskio ir K. Pakšto idėjų, kuriose mąstoma ne tik apie santvarką, bet ir geopolitinę, civilizacinę pasaulio tvarką bei Lietuvos vietą joje. Galima matyti ir katalikiško universalizmo

įtaką. Grįždamas prie šalkauskinių kultūros sintezės ir Vakarų–Rytų paribio problematikos A. Maceina pažymėjo: „[i]vairumo ir vienybės principai yra viso europinio gyvenimo pagrindiniai bruožai. Tautiškumas ir europiškumas yra jėgos, kurios mūsų kontinento istorijai ir kultūrai davė pavidalą ir jį duos ateityje. Vienybę Europa ir ateityje gyvens dviejose dimensijose, nes jos vienybė reiškiasi ne atskirų individų ar tautinių grupių skeveldrų suliejimu į naują tautą, kaip tai, sakysim, vyksta Amerikoje, bet suartėjimu ir susipratimu sąmoningų, kultūroje pasireiškusių, istorijoje gilų pagrindą turinčių tautų. Ne individai arba uniforminės masės, bet tautos yra ir liks konkretūs europinės vienybės nešėjai.“⁶⁴

Išvados

Kaip parodyta pirmojoje ir antrojoje straipsnio dalyse, organiškiosios valstybės idėjos iš vienos pusės susietos su Katalikų Bažnyčios socialinės minties principais, iš kitos – su Lietuvos kontekstu ir politinėmis realijomis. Deklaracija *I organiškiosios valstybės kūrybą* neabejotinai yra 1958 m. programos *I pilnutinę demokratiją* šaltinis. Tai rodo tiek pastarosios autorių išdėstytos intencijos, tiek svarbios bendros prielaidos: 1) personalizmo ir iš jo kylančio asmens laisvės ir orumo idėjos; 2) tautos kaip natūralios istoriškai susiklosčiusios bendruomenės idėja ir tautinės valstybės idealas; 3) subsidiarumo principas, iš kurio kyla tiek skirtingų valstybės ir socialinių institucijų funkcijų suskaidymas ir apribojimas, tiek korporatyvistinė ekonominė ir socialinė visuomenės vizija; 4) kaip esminės valstybinio ir visuomeninio gyvenimo sritys regima politika (tvarkoma pagal demokratijos principus), kultūra ir švietimas (tvarkomi pagal kultūrinės autonomijos principus), ekonominė ir socialinė sfera (tvarkoma korporatyviniais principais).

Visgi tarp organiškios valstybės ir pilnutinės demokratijos konceptų ir jas išdėstančių tekstų esama ryškių skirtumų. *I pilnutinę demokratiją* nebelieka keistos individo-asmens antropologijos, suskaldančios žmogų į vidinį (dvasinį) ir išorinį (kūnišką). Gerokai labiau pabrėžiamas poreikis kurti būtent demokratinę visuomenę, kurioje visos sritys būtų tvarkomos demokratiniais principais, kartu užtikrinant apsaugą religinėms ir tautinėms mažumoms, būtų apribota daugumos savivalė ir politinių institucijų kontrolės galimybės. Lyginant 1936 m. ir 1958 m. tekstus, akivaizdu, kad *I pilnutinę demokratiją* daugiau dėmesio skirta valstybės politinės sistemos sąrangai ir valdžių atskyrimo principų išplėtojimui. Pilnutinės demokratijos projektas turi ir kur kas labiau išreikštą geopolitinį matmenį, raginantį burtis į federacinius darinius su kitomis valstybėmis ir taip stiprinti suverenitetą, Lietuvos vietą, idealiuoju atveju, regint europinėje sąjungoje. Visus šiuos pokyčius galima sieti tiek su bendra katalikiškos minties evoliucija (kai kuriais atvejais tiesiog S. Šalkauskio minčių reaktualizacija), tiek su bendru išeivijos lietuvių politinių pažiūrų poslinkiu ir nauja politine patirtimi. Tad pilnutinė demokratija, nors yra organiškiosios tąsa, negali būti sutapatinta su organiškiosios valstybės idėja.

Literatūra

- Aleksandravičius, Povilas. *Europa kaip mąstymo būdas: atviros visuomenės pagrindai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2019.
- Blažytė, Jurgita. „Religinis lietuvių gyvenimas DP stovyklose 1945–1950 m.“ *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos* 5 (2008): 83–103.
- Bučinskytė, Ilona. *Idealų vedami: ateitininkai išeivijoje XX amžiaus 5–7 dešimtmečiais*. Vilnius: Versus aureus, 2008.
- Brazaitis, Juozas. „Artimo meilė visuomeniniame veikime“. *Laiškai lietuviams* XI, 5 (1960): 134–138.
- Daulius, Juozas. *Komunizmas Lietuvoje*. Kaunas: „Šviesos“ spaustuvė, 1937.
- Dementavičius, Justinas. *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
- Dementavičius, Justinas ir Kęstutis K. Girnius. „Egzodo užduotis: lietuvių palaikymas tėvynės netekties šešėlyje“. In *Lietuvos politinės minties antologija, II tomas. Politinė mintis išeivijoje 1944–1990 m.*, Justinas Dementavičius, Kęstutis Girnius, Algimantas Jankauskas, Alvydas Jokubaitis ir Vytautas Radžvilas (11–32). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
- Dielininkaitis, Pranas. *Mokyklos laisvė ir valstybė: sovietų, prancūzų, belgų ir olandų mokyklų sistemos sintetinio sprendimo paieškos*. Šiauliai: Saulės delta, 2000.
- Girnius, Juozas. „Jacques Maritainui mirus“, *Aidai* 9, 1973.
- Girnius, Juozas. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Mintis, 1991.
- Girnius, Juozas. *Raštai*, t. 3. Vilnius: Mintis, 1995.
- Girnius, Juozas. *Žmogaus problema technikos amžiuje*. Vilnius: Aidai, 1998.
- Girnius, Juozas. „Lietuva federacinėje Europoje“. *Į laisvę* 5 (1955): 9–14.
- Girnius, Kęstutis, Algimantas Jankauskas ir Laurynas Peluritis, sud. *Lietuva, kurios nebuvo: pilnutinės demokratijos svarstymai ir vertinimai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.
- Girnius, Kęstutis. „Apie nepasaulėžiūrinę politiką“. *Naujasis Židinys-Aidai* 3 (2013): 160–161.
- Girnius, Kęstutis. „A. Maceinos „Tautinis auklėjimas““. *Naujasis Židinys-Aidai* 2 (2014): 11–12.
- Girnius, Kęstutis. „Žmogus, kuris pavargo, netapęs herojumi“. *Naujasis Židinys-Aidai* 7–8 (1998): 411–423.
- Jankauskas, Algimantas. „Pilnutinė demokratija: Lietuvos valstybės vizija išeivijoje“. In *Filosofija išeivijoje*, sud. Rūta Marija Vabalaitė (117–138). Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2015.
- Höffner, Joseph. *Krikščioniškas socialinis mokymas*. Iš vokiečių kalbos vertė Loreta Anilionytė. Vilnius: Aidai, 1996.
- Yla, Stasys. „Lietuviškas nacionalizmas liberalizmo ženkle“. In *Lietuvos politinės minties antologija, II tomas. Politinė mintis išeivijoje 1944–1990* (36.63). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
- Juodeika, Vladas. „Naujos socialinio gyvenimo gairės“. In *Lietuvos politinės minties antologija, I tomas. Lietuvos politinė mintis 1918–1940*, Justinas Dementavičius, Kęstutis Girnius, Algimantas Jankauskas, Alvydas

- Jokubaitis ir Vytautas Radžvilas (233–249). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012.
- Jokubaitis, Alvydas ir Linas Jokubaitis. „Politinė Stasio Šalkauskio kultūros filosofijos prasmė“. *Politologija* 100, 4 (2020): 8–33. <https://doi.org/10.15388/Polit.2020.100.1>
- Jokubaitis, Alvydas. „Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina kaip politikos filosofai“. In *Liberalizmo tapatumo problemos* (203–227). Vilnius: Versus aureus, 2003.
- Kavolis, Vytautas. „Atsisveikinimas su Lietuva“ – susitikimas su lietuviųbe“, V. Kavolis. *Nepriklausomųjų keliais. Publicistikos straipsniai (1951–1965)*, sudarė Egidijus Aleksandravičius ir Daiva Dapkutė. Vilnius: Versus aureus, 2006.
- Kubekas, Vilius. „Sugrįžtant prie organiškiosios valstybės: apie katalikiškos sociologijos įtaką katalikiškajam korporatyvizmui“. *Lietuvos istorijos studijos* 48 (2018): 66–77. <https://doi.org/10.15388/LIS.2018.42.12388>
- Kubekas, Vilius. *Catholicism in Crisis: Praxis and Lexis of Antanas Maceina*. Budapest: Central European University Department of History, 2016.
- Labanauskas, Ramūnas. „Jaunųjų katalikų sąjūdžio genezė, ideologiniai principai ir jų realizavimo praktika (1919–1940)“. *Daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011.
- Labanauskas, Ramūnas. „Katalikybės samprata ir vaidmuo jaunųjų katalikų sąjūdžio ideologijoje“. *Logos* 75 (2013): 131–143.
- Maceina, Antanas. *Raštai*, t. III. Vilnius: Mintis, 1990.
- Maceina, Antanas. *Raštai*, t. XII. Vilnius: Margi raštai, 2007.
- Maceina, Antanas. *Raštai*, t. XIV. Vilnius: Margi raštai, 2008.
- Maceina, Antanas. „Tai, kas mus jungia“. *Lietuvos žinios* 135 (1939, birželio 17): 37.
- Maceina, Antanas. „Baltų emigracijos europinis uždavinys kultūros filosofijos požiūriu“. *Į laisvę* 16–17 (1958): 41–57.
- Maceinienė, Tatjana. *Pašauktas kūrybai. Antanas Maceina: filosofo asmenybės interpretacija*. Vilnius: Aidai, 2000.
- Maceinienė, Tatjana. „Ištikimi Dievui ir Tėvynei: Juozas Ambrazevičius-Brazaitis“. *Naujasis Židinys-Aidai* 1–2 (2002): 37–45.
- Mačiulis, Dangiras. „Kultūrinės autonomijos idėja ir katalikiško švietimo sistema tarpukario Lietuvoje“. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 35 (2001): 75–112.
- Mačiulis, Dangiras. „Moksleiviai ateitininkai nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940): veikimo laisvė ir politinis režimas“. *Bažnyčios istorijos studijos* 3 (2010): 37–133.
- Maio di, Tiziana. „Between the Crisis of the Liberal State, Fascism and a Democratic Perspective: The Popular Party in Italy“. In *Political Catholicism in Europe 1918–45*, Volume 1, Wolfram Kaiser and Helmut Wohnout (111–122). London and New York: Routledge, 2005.
- McLeod, Hugh. „Christianity and Nationalism in Nineteenthcentury Europe“. *International Journal for the Study of the Christian Church* 15, 1 (2015): 7–22. <https://doi.org/10.1080/1474225X.2015.1020009>
- Miknys, Rimantas. „Mykolas Römeris ir 1936 m. „naujųjų romuviečių“ deklaracija“. In *Florilegium Lithuanum : in honorem eximii professoris*

- atque academici Lithuani domini Eugenii Jovaiša anniversarii sexagesimi causa dicatum*, Grasilda Blažienė, Sandra Grigaravičiūtė ir Aivaras Ragauskas (281–289). Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010.
- Misner, Paul. *Catholic Labor Movements in Europe: Social Thought and Action, 1914–1965*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 2015.
- Mockūnas, Liūtas. *Pavargęs herojus: Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*. Vilnius: Baltos lankos, 1997.
- Mounier, Emmanuel. „Manifeste au service du personnalisme“. *Esprit* 49 (Octobre 1 1936): 7–14. <https://esprit.presse.fr/article/emmanuel-mounier/manifeste-au-service-du-personnalisme-30544>
- Noreika, Dainius. „1941 m. Birželio sukilimas: fenomeno pažinimo ir vertinimo problemos“. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 32 (2016): 148–183.
- Rastenis, Vincas. „Kviečiai ir raugės“. V. Rastenis. *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos. Straipsnių rinkinys*, sudarė Daiva Dapkutė. Vilnius: Versus aureus, 2004.
- Skrupskelis, Kęstutis. *Ateities draugai. Ateitininkų istorija (iki 1940 m.)*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2010.
- Skrupskelis, Kęstutis. „1936 metų deklaracija“. *Naujasis Židinys-Aidai* 6 (2012): 380–386.
- Skrupskelis, Kęstutis. „Tariamasis jaunųjų katalikų kartos fašizmas“. *Naujasis Židinys-Aidai* 4 (1999): 212–227.
- Signor, Lice Maria. „John Baptist Scalabrini and Italian Migration: A Socio-Pastoral Project“. *Center for Migration Studies* 11, 2 (1994): 39.45.
- Smith, Anthony D. *Nacionalizmas XX amžiuje*. Iš anglų kalbos vertė Algirdas Degutis. Vilnius: Pradai, 1994.
- Svirauskas, Artūras ir Mindaugas Tamošaitis. „Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje“. *Istorija* 68 (2007): 43–57.
- Svirauskas, Artūras ir Mindaugas Tamošaitis. „Studentai ateitininkai ir politika 1926–1940 metais“. *Bažnyčios istorijos studijos* 3 (2010): 135–172.
- Svirauskas, Artūras ir Mindaugas Tamošaitis. „Nuo pamokslų iki partinės agitacijos. Politinė Krikščioniškosios Demokratijos institucionalizacija Europoje XIX a. pabaigoje – XX a. pirmoje pusėje“. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 34 (2011): 107–140.
- Peluritis, Laurynas. „Nepasaulėžiūrinė politika – naujo politinio mąstymo projektas“. In *Filosofija išeivijoje*, sud. Rūta Marija Vabalaitė (139–164). Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2015.
- Plėšnys, Albinas. „Kapitalizmas kaip liga Antano Maceinos *Socialiniame teisingume*“. *Problemos* 75 (2008): 65–76. <https://doi.org/10.15388/Problemos.2008.0.1996>
- Bitautas, Algis, Artūras Svirauskas ir Mindaugas Tamošaitis, sud. *Politinės partijos Lietuvoje 1918–1940. Dokumentų rinkinys*. Vilnius: Parlamentarizmo istorijos tyrimų centras, 2020.
- Pruskus, Valdas. *Socialinė katalikybė tarpukario Lietuvoje. Jaunosios kartos lietuvių intelektualų katalikų įžvalgos*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2001.

Pruskus, Valdas. „Enciklika „Rerum Novarum“: percepcijos Lenkijoje ir Lietuvoje ypatumai ir atsako raiška“. *Logos* 62 (2010): 151–161.

Zaganella, Marco. „Democratic Corporatism – The Italian debate during the “First Republic” (1948–1992)“. *Estudios Ibero-Americanos* 42, 2 (mayo–agosto, 2016): 430–453.

Notes

- 1 Straipsnis parengtas įgyvendinant projektą „Organiškoji valstybė ir pilnutinė demokratija: samprata ir perspektyvos“. Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (sutartis Nr. S-LIP-20-22).
- 2 Glausta, svarbiausius elementus nuo 1936 m. deklaracijos *I organiškiosios valstybės kūrybą* iki reformuotos demokratijos, nepasaulėžiūrinės politikos ir pilnutinės demokratijos apimanti istorinė apžvalga atlikta Algimanto Jankausko (A. Jankauskas, „Pilnutinė demokratija: Lietuvos valstybės vizija išėivijoje“, in *Filosofija išėivijoje*, sud. R. M. Vabalaitė (Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2015), 117–138. Svarbiausi tekstai, liečiantys pilnutinės demokratijos idėjų ištakas, esmę, kontekstus ir kritiką, bei visų iki tol buvusių tyrinėjimų bibliografija surinkti į vieną leidinį: K. Girnius, A. Jankauskas ir L. Peluritis, sud., *Lietuva, kurios nebuvo: pilnutinės demokratijos svarstymai ir vertinimai* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016). Todėl šiame straipsnyje nebebus bandoma pristatyti ir apimti visą pilnutinės demokratijos idėjų istorinę raidą, o tik kai kuriuos šios raidos aspektus.
- 3 Pavyzdžiui: J. Dementavičius, *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija* (Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015); R. Labanauskas, „Jaunųjų katalikų sąjūdžio genezė, ideologiniai principai ir jų realizavimo praktika (1919–1940)“ (daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2011); K. Skrupskelis, „1936 metų deklaracija“, *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 6 (2012): 380–386; D. Mačiulis, „Kultūrinės autonomijos idėja ir katalikiško švietimo sistema tarpukario Lietuvoje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 35 (2001): 75–112.
- 4 Verta paminėjimo išimtis – Viliaus Kubeko giluminė studija apie korporatyvizmą (žr. V. Kubekas, „Sugrįžtant prie organiškiosios valstybės: apie katalikiškos sociologijos įtaką katalikiškajam korporatyvizmui“, *Lietuvos istorijos studijos* 48 (2018): 66–77). Povilas Aleksandravičius taip pat yra mėginęs pasižiūrėti į pilnutinę demokratiją atviros visuomenės idėjų kontekste (P. Aleksandravičius, *Europa kaip mąstymo būdas: atviros visuomenės pagrindai* (Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2019), 81–120).
- 5 Deklaraciją pasirašė: J. Ambrazevičius, P. Dielininkaitis, J. Grinius, J. Grušas, Z. Ivinskis, J. Keliuotis, A. Maceina, I. Malinauskas, P. Mantvydas, K. Pakštas, Č. Pakuckas, J. Pankauskas, A. Salys, I. Skrupskelis, A. Vaičiulaitis, B. Vitkus.
- 6 Pagrindinis programos autorius – A. Maceina, tačiau tekstą dar peržiūrėjo Lietuvos fronto bičiulių valdyba ir būrys patarėjų, redagavo J. Brazaitis, J. Kazickas ir V. Vaitiekūnas.
- 7 A. Maceinos išskyrimą čia galima pagrįsti tuo, kad, nors *I pilnutinę demokratiją* yra pristatomas kaip kolektyvinis darbas, visgi lyginant su A. Maceinos parengtu rankraščiu „Pilnutinės demokratijos pagrindai“ akivaizdu, kad jis buvo pagrindinis teksto autorius. Tekstas pristatomas kaip A. Maceinos ir jo korespondencijoje su J. Brazaičiu (Nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Retų knygų ir rankraščių skyrius, f. 181, b. 74, l. 16). Visgi tekstą išgryninant ir redaguojant greičiausiai pagrindinis indėlis teko būtent J. Brazaičiui, kuriam A. Maceina priskyrė ir pagrindinį sintetinio bei redagavimo indėlį rengiant ir 1936 m. deklaraciją (T. Maceinienė, „Ištikimi Dievui ir Tėvynei: Juozas Ambrazevičius-Brazaitis“, *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 1–2 (2002): 39).

- 8 J. Dementavičius ir K. Girnius, „Egzodo užduotis: lietuviybės palaikymas tėvynės netekties šešėlyje“, in *Lietuvos politinės minties antologija. II t.: Politinė mintis išeivijoje 1944–1990 m.* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013), 17–23.
- 9 A. Maceinos atveju dalyvavimas Lietuvos aktyvistų fronte ir kai kurie ikikariniai pasisakymai, J. Brazaičio – pirmininkavimas 1941 m. Laikinajai vyriausybei (žr. L. Mockūnas, *Pavargęs herojus: Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje* (Vilnius: Baltos lankos, 1997); paminėtina ir kritinė šios knygos recenzija: K. Girnius, „Žmogus, kuris pavargo, netapęs herojumi“, *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 7–8 (1998): 411–423.
- 10 Šią problemą yra teisingai iškėlęs V. Kubekas (V. Kubekas, *Catholicism in Crisis: Praxis and Lexis of Antanas Maceina* (Budapest: Central European University Department of History, 2016), 9–11).
- 11 Jaunųjų katalikų sąjūdžiu paprastai apibendrintai vadinama katalikų intelektualų karta, atėjusi į kultūrinį, akademinį ir politinį gyvenimą XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Jos formacijai lemiamą reikšmę turėjo ateitininkai, Stasys Šalkauskis (ir apskritai Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultetas), jos autoriai rašė į leidinius *Židinys*, *Naujoji Romuva* ir vėliau *XX amžius*. Išeivijoje greta bendro katalikiško konteksto itin svarbia laikytina Lietuvos fronto bičiulių organizacija, kuri leido žurnalą *Į laisvę* (1960 m. taip pat buvo įkurtas fondas „Į laisvę“). Organiška valstybė ir vėliau pilnutinė demokratija atsiranda ir skleidžiasi būtent šioje intelektualinėje terpėje ir yra visų pirma katalikų pasauliečių politinės minties projektas.
- 12 Šalkauskio vartojamas būdvardis „pilnutinė“ yra greičiausiai prancūziško žodžio integrale vertimas. Jau 1922 m. Šalkauskis publikuoja „Pilnutinio ugdymo gaires“, tad šios sąvokos vėlesnis perkėlimas į politinį kontekstą šalkauskinėje visuomenės, tautos ir žmogaus kultūrinio ugdymo vizijoje visiškai natūralus. Svarbu pažymėti ir tai, kad „pilnutiškumo“ paieškos tarp katalikų intelektualų buvo gana paplitęs reiškinys, tai liudija ir 1936 m. pasirodęs Jacques'o Maritaino veikalas *Humanisme intégral*. Lietuvoje 1937 m. Stasys Yla Juozo Dauliaus slapyvardžiu publikavo knygą *Siauroji ar pilnutinė krikščionybė*, kurioje taip pat ryškiai atsispindėjo krikščioniškojo personalizmo įtaka.
- 13 Pažymėtina, kad vėliau P. Bučys atsargiai vertino A. Maceinos tekstus apie nepasaulėžiurinę politiką dėl jų galimo nederėjimo su Bažnyčios mokymu (J. Blažytė, „Religinis lietuvių gyvenimas DP stovyklose 1945–1950 m.“, *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, nr. 5 (2008): 89).
- 14 „Medžiaga Juozo Brazaičio monografijai: 1. Deklaracija „Į organiškiosios valstybės kūrybą“, Nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Retų knygų ir rankraščių skyrius, f. 181, b. 74.
- 15 S. Šalkauskis, „Momento reikalai ir principų reikalavimai“, in *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 57.
- 16 Šių enciklikų poveikis katalikiškai socialinei ir politinei minčiai Lietuvoje taip pat yra nagrinėta tema: V. Pruskus, *Socialinė katalikybė tarpukario Lietuvoje. Jaunosios kartos lietuvių intelektualų katalikų įžvalgos* (Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2001); V. Pruskus, „Enciklika „Rerum Novarum“: percepcijos Lenkijoje ir Lietuvoje ypatumai ir atsako raiška“, *Logos* 62 (2010): 151–161; A. Plėšnys, „Kapitalizmas kaip liga Antano Maceinos Socialiniame teisingume“, *Problemos* 75 (2008): 65–76.
- 17 Išsami šios problemos apžvalga atlikta Artūro Svarausko: A. Svarauskas, „Nuo pamokslų iki partinės agitacijos. Politinė Krikščioniškosios Demokratijos institucionalizacija Europoje XIX a. pabaigoje – XX a. pirmoje pusėje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 34 (2011): 107–140.
- 18 Nedalyvavimo Italijos politikoje principo, iki to laiko jau apaugusio įvairiomis išimtimis ir modifikacijomis, galiausiai atsisakyta tik 1918 m., o pats Šventojo Sosto bei Vatikano kaip suverenos valstybės ir Italijos formalus santykių sureguliuojimas įvyko 1929 m. L. M. Signor, „John Baptist Scalabrini and

- Italian Migration: A Socio-Pastoral Project“, *Center for Migration Studies*, special issue, Vol. 11, Issue 2 (1994): 39-45; T. Maio di, „Between the Crisis of the Liberal State, Fascism and a Democratic Perspective: The Popular Party in Italy“, in *Political Catholicism in Europe 1918–45*, vol. 1, ed. Wolfram Kaiser and Helmut Wohnout (London and New York: Routledge, 2005), 111–122.
- 19 H. McLeod, „Christianity and Nationalism in Nineteenth-century Europe“, *International Journal for the Study of the Christian Church* 15, nr. 1 (2015): 11. Religijos ir nacionalizmo įtampos (per nacionalizmo ir milenarizmo skirtį) bei įvairios jungtys (per tai, kaip nacionalizmas pasitelkė neotradicionalizmo, reformizmo ir neoklasikinio asimiliacionizmo religinius sąjūdžius) yra apžvelgtos nacionalizmo studijų klasiko Anthony D. Smitho: A. D. Smith, *Nacionalizmas XX a.*, iš anglų kalbos vertė Algirdas Degutis (Vilnius: Pradai, 1994), 25–61.
- 20 Žr. P. Misner, *Catholic Labor Movements in Europe: Social Thought and Action, 1914–1965* (Washington, dc: Catholic University of America Press, 2015).
- 21 „1936 m. vasario 6 d. vidaus reikalų ministro Juliaus Čapliko nutarimas uždaryti Lietuvos krikščionių demokratų partiją“, in *Politinės partijos Lietuvoje 1918–1940. Dokumentų rinkinys*, sud. A. Bitautas, A. Svarauskas ir M. Tamošaitis (Vilnius: Parlamentarizmo istorijos tyrimų centras, 2020), 368.
- 22 K. Skrupskelis, *Ateities draugai. Ateitininkų istorija (iki 1940 m.)* (Vilnius: Naujasis Židinyš-Aidai, Lietuvos katalikų mokslo akademija, 2010), 718-719.
- 23 T. Maceinienė, *Pašauktas kūrybai. Antanas Maceina: filosofo asmenybės interpretacija* (Vilnius: Aidai, 2000), 76.
- 24 A. Maceina, „Pokalbis su profesorium Antanu Maceina jo 60 metų sukakties proga“, in A. Maceina, *Raštai*, XIV t. (Vilnius: Margi raštai, 2008), 438.
- 25 „Ištrauka iš Valstybės saugumo departamento mėnesinės apžvalgos, kurioje rašoma apie nesutarimus tarp krikščionių demokratų 1936 m. rugpjūtį“, A. Bitautas, A. Svarauskas ir M. Tamošaitis, sud., *Politinės partijos Lietuvoje 1918–1940. Dokumentų rinkinys* (Vilnius: Parlamentarizmo istorijos tyrimų centras, 2020), 370.
- 26 A. Svarauskas, „Studentai ateitininkai ir politika 1926–1940 metais“, *Bažnyčios istorijos studijos* 3 (2010): 157; A. Svarauskas ir M. Tamošaitis, „Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje“, *Istorija*, nr. 68 (2007): 54–54.
- 27 S. Šalkauskis pats pozityviai įvertino deklaraciją ir ją matė kaip savo idėjų tęsimą (S. Šalkauskis, „Romuviečių deklaracija. Sveikintina iniciatyva visuomeninės minties srityje“, *Naujoji Romuva*, nr. 11 (1936): 241–246). Tautininkų kritinės reakcijos atrinktos čia: *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 139–194.
- 28 D. Noreika, „1941 m. Birželio sukilimas: fenomeno pažinimo ir vertinimo problemos“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 32 (2016): 159. Apie tarpukario ateitininkus studentus ir moksleivius: A. Svarauskas, „Studentai ateitininkai ir politika 1926–1940 metais“, *Bažnyčios istorijos studijos* 3 (2010): 135–172; D. Mačiulis, „Moksleiviai ateitininkai nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940): veikimo laisvė ir politinis režimas“, *Bažnyčios istorijos studijos* 3 (2010): 37–133.
- 29 V. Juodeika, „Naujos socialinio gyvenimo gairės“, in *Lietuvos politinės minties antologija, I tomas. Lietuvos politinė mintis 1918–1940*, sud. J. Dementavičius et al. (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012), 236.
- 30 „Medžiaga Juozo Brazaičio monografijai: 1. Deklaracija „Į organiškiosios valstybės kūrybą“, Nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Retų knygų ir rankraščių skyrius, f. 181, b. 74.
- 31 Kitos su A. Svarausko tezėmis susijusios problemos aptartos čia: J. Dementavičius, *op. cit.*, p. 136–137. Socialiniams klausimams skirtose deklaracijos dalyje radikalumo apraiškas įžvelgia ir Ramūnas Labanauskas. Jis susieja jas su A. Maceinos veikalais *Socialinis teisingumas* ir netgi

- mato (bent ekonominės ir socialinės politikos kontekstuose) simpatijas komunistinėms idėjoms: „Tačiau, deklaruodami asmens laisvės prioritetą, jaunieji katalikai kartu buvo pasiryžę eiti individo (asmens) teisių apribojimo keliu. Štai primygtinai tvirtinama, kad privati nuosavybė yra neliečiama, tačiau A. Maceinos veikale *Socialinis teisingumas*, aiškiausiai perteikusiame jaunųjų katalikų socialines pažiūras, deklaruojamas privačios nuosavybės suvisuomeninimas, teigiant, jog pragyvenimui nereikalingas turtas jį turinčiam asmeniui faktiškai nepriklauso ir jį gali nusavinti valstybė. Jo propaguojamoje idealioje santvarkoje būtų įvesta nuosavybės naudojimo ir asmeninio gyvenimo kontrolė: buvo pasisakoma už pajamų ir išlaidų kontrolės įstatymą, reglamentaciją buities srityje (R. Labanauskas, „Katalikybės samprata ir vaidmuo jaunųjų katalikų sąjūdžio ideologijoje“, *Logos*, nr. 75 (2013): 139–140). Visgi klausimas, kiek visas A. Maceinos pažiūras galima sutapatinti su kitų deklaracijos autorių? Be to, nors pati organiškiosios valstybės koncepcija socioekonominė prasme yra „į kairę“ (akcentuojamos darbininkų teisės, profesiniai susivienijimai, socialinis teisingumas ir materialinių gėrybių perskirstymas), tačiau komunistine ją pavadinti sunku: privatinė nuosavybė neneigiamai, jos neraginama atsisakyti, o ir akcentuotos laisvės bei teisės sunkiai dera su komunistiniais idealais, juoba nei klasių kova, nei revoliucija nepristatomos kaip gėris ar siekiamybė, o bendras mąstymo tonas tolimas ir kritiškas materialistinės filosofijos atžvilgiu.
- 32 Tekste, remiantis neotomistiniu antropologijos modeliu, išskiriamas individas kaip gamtinė-fizinė būtybė (žmogaus kūnas) ir asmuo dvasinė-kultūrinė būtybė, ir atitinkamai brėžiamas jų santykis su valstybe, ieškant sintezės tarp kolektyvizmo ir individualizmo: „Teoriškai personalistinė tezė yra aiški ir trumpa: individualybė yra palenkta valstybei, valstybė yra palenkta asmenybei“ (A. Maceina, „Individas – Asmuo ir Valstybė“, in A. Maceina, *Raštai*, XII t. (Vilnius: Margi raštai, 2007), 48). Tekste autorius valstybei palieka plačią kompetenciją normuoti ir kontroliuoti žmonių reprodukciją, ekonominę ir ūkinę veiklą, sugestijuojamas net kažkoks biopolitikos variantas (esą tai sritys, kontroliuojančios „individa“), tačiau už valstybės kontrolės ribų iškeliama sąžinė, mąstymo, kūrybos, spaudos ir žodžio bei kitokios saviraiškos laisvės, būrimasis į draugijas, taip pat ugdymas (kiek tai liečia jo turinį). Būtent šis dvilypumas, o ypač tai, kad žmogus kaip individas turi būti „palenkta valstybei“, yra vienas esminių kritikos, skirtos visam organiškiosios valstybės projektui, punktų (I. Bučinskytė, *Idealų vedami: ateitininkai išeivijoje XX amžiaus 5–7 dešimtmečiais* (Vilnius: Versus aureus, 2008), 39).
- 33 J. Daulis [S. Yla], *Komunizmas Lietuvoje* (Kaunas: „Šviesos“ spaustuvė, 1937), 217–218.
- 34 Koks galbūt galėjo būti santykis su deklaracijos idėjomis, pavyzdžiui, nuosaikaus demokrato Mykolo Römerio, aptarta čia: R. Miknys, „Mykolas Römeris ir 1936 m. „naujųjų romuviečių“ deklaracija“, in *Florilegium Lithuanum : in honorem eximii professoris atque academici Lithuani domini Eugenii Jovaiša anniversarii sexagesimi causa dicatum*, sud. G. Blažienė, S. Grigaravičiūtė ir A. Ragauskas (Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010), 281–289.
- 35 „Į organiškiosios valstybės kūrybą“, Lietuva, kurios nebuvo, p. 82.
- 36 „Į pilnutinę demokratiją“, Lietuva, kurios nebuvo, p. 422.
- 37 A. Maceina, „Tai, kas mus jungia“, *Lietuvos žinios*, nr. 135 (1939, birželio 17): 37.
- 38 E. Mounier, „Manifeste au service du personnalisme“, *Esprit*, nr. 49 (Octobre 1 1936): 7–14, <https://esprit.presse.fr/article/emmanuel-mounier/manifeste-au-service-du-personnalisme-30544>.
- 39 J. Maritaino įtaka apskritai sunkiai gali būti pervertinta. Kaip jam numirus *Aiduose* reflektavo J. Girnius: „Didelis Maritaino poveikis buvo ir lietuviuose. Dažnai jį citavo St. Šalkauskis savo universitetiniuose kursuose ir straipsniuose. Estetikos kurse jį naudojo J. Grinius, kultūros filosofijos –

- A. Maceina. Savo studentų ir pažįstamų rate Maritaino raštus populiarino ir Pr. Kuraitis. Ypač visuomeninės Maritaino idėjos, žadinusios katalikus iš konservatizmo, turėjo įtakos ir mūsų jaunesiems katalikų intelektualams. Tų šešiolikos „Naujojo Romuvo“ paskelbtoji deklaracija „Į organinės valstybės kūrybą“ (1936, nr. 8) nemaža dalimi rėmėsi Maritaino mintimis. Bet taip pat savas jis buvo ir apskritai krikščionims demokratams. Jų organe „Tėvynės Sarge“ 1948 m. buvo paskelbta Maritaino „Krikščionybė ir demokratija“. Tame pačiame žurnale vėliau prie Maritaino krikščioniškosios demokratijos grįžo kun. V. Bagdanavičius (1957, nr. 14). Mūsų žurnale (1955, nr. 4–5) Maritaino politines pažiūras svarstė L. Dambriūnas. Grigaliaus universitete Romoje 1959 m. A. Tamošaitis, S.J., yra parašęs disertaciją, kaip Maritainas sprendžia Bažnyčios ir valstybės santykių klausimą. Pats irgi esu dėkingas Maritainui. Nors ir teko kritiškai vertinti jo tautos sąvoką, tačiau jo valstybės sampratą laikau autentišku demokratijos pagrindu. Rėmiausi ir Maritaino mintimis, kai savo metu svarsčiau krikščionybės ir liberalizmo santykį (V. Kavolio redaguotame kolektyviniame veikale „Lietuviškasis liberalizmas“, 1959) ir šiuo klausimu vedžiau polemiką (J. Girnius, „Jacques Maritainui mirus“, *Aidai*, nr. 9 (1973)).
- 40 Beje, P. Dielininkaičio 1933 m. Sorbonoje apginta disertacija taip pat buvo skirta švietimo laisvei ir mokykloms, joje lyginama Prancūzija, Olandija, Belgija ir Sovietų Sąjunga (L'État et l'éducation: étude de quelques régimes consacrant une solution synthétique du problème de l'organisation scolaire). Lietuviškasis leidimas: P. Dielininkaitis, *Mokyklos laisvė ir valstybė: sovietų, prancūzų, belgų ir olandų mokyklų sistemos sintetinio sprendimo paieškos* (Šiauliai: Saulės delta, 2000).
- 41 J. Dementavičius, *op. cit.*, 151. 42 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 83. 43 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 81.
- 42 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 83.
- 43 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 81.
- 44 J. Girnius, *Raštai*, III t. (Vilnius: Mintis, 1995), 20–27.
- 45 *Ibid.*, p. 27.
- 46 Šią problematiką keliais skirtingais aspektais jau yra tyręs Alvydas Jokubaitis: A. Jokubaitis, L. Jokubaitis, „Politinė Stasio Šalkauskio kultūros filosofijos prasmė“, *Politologija* 100 (2020): 8–33; A. Jokubaitis, „Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina kaip politikos filosofai“, in A. Jokubaitis, *Liberalizmo tapatumo problemos* (Vilnius: Versus aureus, 2003), 203–227.
- 47 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 408.
- 48 Vertimas į lietuvių kalbą iš: J. Höffner, *Krikščioniškas socialinis mokymas*, iš vokiečių kalbos vertė Loreta Anilionytė (Vilnius: Aidai, 1996), 51–52.
- 49 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 394.
- 50 Visgi, kaip pažymi Marco Zaganella, pavyzdžiui, Italijoje katalikiško korporatyvizmo idėjos nebuvo itin populiarios ir labiau apsirobojo intelektualų rateliais, nes neretai buvo asocijuojamos su fašistine ideologija (M. Zaganella, „Democratic Corporatism – The Italian Debate during the “First Republic” (1948–1992)“, *Estudos Ibero-Americanos*, vol. 42, núm. 2 (mayo–agosto, 2016): 433–434).
- 51 Kaip straipsnyje Bostono *Lietuvių enciklopedijoje* (1953–1966 m.) teigia J. Girnius, pasaulėžiūros sąvoką lietuviškame intelektualiniame kontekste išpopuliarino S. Šalkauskis, o pats žodis yra vertimas iš vokiško *Weltanschauung* (J. Girnius, *Raštai*, t. I (Vilnius: Mintis, 1991), 550–554).
- 52 Kas įdomu, vienas svarbiausių principų, kuris pakartojamas ir *Į pilnutinę demokratiją* pridėdant 1936 m. deklaracijos ištraukas, ir gal kiek netikėtas politinio pobūdžio deklaracijoje – meilė. Spėtina, kad tai buvo galutinį 1958 m. leidinį redagavusio J. Brazaičio iniciatyva. 1960 m. taip pat pasirodė jo straipsnis, toliau plėtojantis artimo meilės kaip socialinio veikimo pagrindo idėją (J. Brazaitis, „Artimo meilė visuomeniniame veikime“, *Laiškai lietuviams*, vol. XI, no. 5 (1960): 134–138).

- 53 Nepasaulėžiūrinės politikos projektas išnagrinėtas: K. Girnius, „Apie nepasaulėžiūrinę politiką“, *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 3 (2013): 160–161; L. Peluritis, „Nepasaulėžiūrinė politika – naujo politinio mąstymo projektas“, *Filosofija išeivijoje*, sud. R. M. Vabalaitė (Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2015), 139–164.
- 54 A. Maceina, „Politika ir pasaulėžiūra“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 262.
- 55 A. Maceina, „Didysis inkvizitorius“, in A. Maceina *Raštai*, t. III (Vilnius: Mintis, 1990), 162–163.
- 56 J. Girnius, Žmogaus problema technikos amžiuje (Vilnius: Aidai, 1998), 132–164.
- 57 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 383.
- 58 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 416.
- 59 A. Maceina, „Demokratijos principai“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 270. 60 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 416–417.
- 60 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 416–417.
- 61 S. Šalkauskis, „Pilnutinė demokratija“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 201.
- 62 J. Grinius, „Lietuva federacinėje Europoje“, *Į laisvę*, nr. 5 (1955): 12. 63 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 376.
- 63 „Į pilnutinę demokratiją“, *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 376.
- 64 A. Maceina, „Baltų emigracijos europinis uždavinys kultūros filosofijos požiūriu“, *Į laisvę*, nr. 16–17 (1958): 44.